

С. Задорожна, канд. філол. наук

Проблема генези та суті романтизму Т. Г. Шевченка

Проблема Шевченкового романтизму як одна із найсуттєвіших складових шевченкознавчих досліджень поставлена давно, однак не висвітлена і понині. Причина криється передусім у тому, що у післявоєнному шевченкознавстві запанувала думка про те, що Т. Шевченко розпочав свій творчий шлях як романтик, а згодом еволюціонував до реалізму, виступивши зачинателем цього напрямку в українській літературі. І хоч у цю канолізовану характеристику вкрайлювались неодинокі думки про наскрізність романтизму у творчості Шевченка, співіснування його з реалізмом, скажімо в статтях М. Коцюбинської З. Зеник-Березовської, проте, щоб зберегти за українським письменником місце у літературному пантеоні, його неодмінно треба було зарахувати у реалісти. На жаль, та частина дослідників, в основному діаспорних, яка сприймала Шевченка як цілісного романтика, так і не явила дослідження, яке б звучало переконливо для опонентів. Статті Ол. Колесси, П. Филиповича, М. Євшана, Є. Маланюка, Ю. Бойка, Д. Чижевського, Л. Білецького в силу потенційних можливостей жанру не дали системного висвітлення проблеми, окреслили її лише раннього періоду творчості призвело не тільки до спотвореного уявлення про сутність його поетичного еста, а й до неповноти інформації про романтизм як вітчизняний, так і європейський. Саме тому у розділі "Загальні риси європейського романтизму і своєрідність його національних шляхів" із колективної

монографії "Європейський романтизм" (М., 1973) Шевченко представлений лише поемою "Гайдамаки". На моє ж переконання, у нього немає поеми неромантичних: ні з-поміж історичних, ні з-поміж соціально-побутових.

Ототожнюючи реальне з реалістичним, потрактовуючи побутову конкретність, чи інші знакові елементи емпіричної дійсності, як синонім реалістичного, радянське шевченкознавство до списку реалістичних віднесло і "Сон", і "Кавказ", і "Єретик", і "Наймичку", як і численний ряд інших творів. Вирішальними ж є не окремі риси, а загальна конструкція, синтез системотворчих чинників. А вони, зокрема, у "Наймичці" такі: романтичний мотив гріха й покути за переступ народного ладу життя, морально-етичних норм, тема трагічної саможертвності і самопосвяти в ім'я високого й світлого, образ неординарної сильної особистості з болісним розщепленням, розломом її душі, що вирішуються засобами романтичної поетики, найвиразнішим з яких є контраст. Згадаємо сцену весілля Марка, що так контрастує з душевним станом матері: найщасливіший день у житті її сина стає найгарнішим днем її життя, що й жене її на прощу до Києва, до святої Лаври, бо ж вона не може грати запропоновану їй роль посаженої, ритуальної матері, вона – Мати. Сюжетний розвиток – це передусім розвиток трагедії душі Ганни, що карається переступом.

І хоч не можемо стверджувати, що романтизм як тип світосприйняття і світовідображення не є всеохоплюючим, всепронизуючим, бо універсальний, космічний світ Генія не можна убагачити в прокрустове ложе будь-якої формули чи схеми, проте він є тим визначальним чинником, що забезпечує цілісність поетичного світу, упізнаваність творчого почерку Т. Шевченком, до речі, не вмотивованим типовими обставинами, до останнього свого подиху. Чи є у європейському романтизмі твір про матиринську любов і самопосвяту, який би був рівновеликим Шевченковому за висотою гуманізму, за глибиною змісту і красою форми? І чи можна поза Шевченком ставити питання про адекватне сприйняття того романтизму, адже загальноєвропейський контекст створюється національними формами? І в цьому зв'язку особливої ваги набуває питання про джерела романтизму Шевченка, про саму його суть.

Т. Шевченко прийшов у літературу тоді, коли у європейській і російській літературах романтизм як літературний напрям, як стиль епохи досяг зенітної позначки свого розвитку. Шевченко був геніальним представником своєї доби, і всі ті літературні віяння, всі ті свіжі вітри не пройшли повз його спраглу до розкутості думки і форми натуру. Він інстинктом відчував нову атмосферу, мембранно реагував на її естетичні запити, з якимиось нервовим неспокоєм віддаючись заняттям в Академії мистецтв. Величезна жадоба до естетичних, і зокрема, літературних, вражень обумовила той довгий перелік імен, де, окрім інших світових

геніїв, були і романтики Оссіан, Байрон, Вальтер Скотт, Дюма, Гюго, Гойє, Міцкевич, Кресінський, Падур, Залеський, Чайковський, Шафарик, Коллар, Жуковський, Рилєєв, Пушкін, Лермонтов, Гоголь, Кольцов. Але так, як замало пояснити епоху Шекспіра, щоб пояснити тим самим самого Шекспіра, так само аналізу суспільно-естетичного змісту Шевченкової доби недостатньо для з'ясування сутності його творчості. "Можемо шукати аналогії й впливи, від Байрона почавши й на сліпім Козлові скінчивши. І раціонально це буде справедливо й корисно", – зауважував у 30-ті роки Є. Маланюк. Адже окремими своїми рисами твори Шевченка нав'язуються до європейської, зокрема російської та польської традиції "Байронічної поеми; не тільки в ліро-епосі, а і в праці, скажімо, в повісті "Княгиня". Тай перші Шевченкові рядки несуть на собі певний відгомін байронівського типу паралелізму: душевні переживання центрального персонажа-буря в природі, бо тільки буря здатна служити достатнім еквівалентом його душевних переживань. Згадаймо відомий початок думи "Смерть Єрмака" поета-декабриста Рилєєва: "Ревела буря, дождь шумел, во мраке молнии летели..." Але той чужий відгомін одразу розвіюється при читанні наступних рядків, що переконливо демонструє, наскільки український поет йшов своєю дорогою, наскільки відмінною була його поетична організація від тієї, яку представляв і Байрон, і Рилєєв, і Пушкін й інші представники європейського та російського романтизму.

Як точно висловився академік О. Білецький, "Шевченко-читач небагато пояснює в Шевченку – поеті". Прочитане і сприйняте від духу епохи стимулювало думку, допомагало удосконалювати поетичну майстерність, поглиблювати інтуїтивно відчуте, наснажувало новими ідеями й образами, скажімо, романтичним образом пророка-пророка, Божого посланця, чого інша, і народнопоетична, традиція дати йому не могла.

Перейнятий загальною атмосферою європейського романтизму, Т. Шевченко виділяє у ньому і засвоює те, що було суголосним його ідеалом, його естетичним запитам. Із сприйнятого поет адсорбує і селекціонує те, що відповідає його пристрасній ліричній душі, її уподобанням. С приймає бунтарський, прометеївський дух глибокого, органічного і водночас трагічного в своїй самоті протесту проти насильства, тиранства, проти будь-яких проявів рабства і зла, а з ним – і патетику заперечення, оскарження і водночас пафос звеличення, освячення високого й світлого. Переймає покору перед святістю, пієтизм до сильної особистості, до мистецтва, до поезії, до краси в усьому. Сприймає заперечення сучасного болота життя і протиставлення йому бажаного і можливого, високого ідеалу, поривання до неба, до Бога, до світлої гармонії, до світлого раю душі, ототожненого у Шевченка з божественним у різних своїх проявах: з природою, з родиною, з усміхненим обличчям щасливої матері. Контраст між реальним та

ідеальним, між бажаним і можливим породжує відчуття трагічного болю, душевної пошматованості, а тому Шевченкові особливо близьким є тип горя-страдника, самотньої в своїх переживаннях і болях душі, бо найбільшою драмою його життя, за слушним зауваженням С. Петлюри, саме й була самота.

Від загальноєвропейської літературної традиції сприймає Т. Шевченко і дух посвяти, жертвовності, апостольського служіння людям, суспільству, тому такого особливого звучання набувають у нього образи лицарів-козаків і "праведних гетьманів", а також канонізовані романтичною традицією світлоносні образи Прометея, Христа, Богоматері. Проте сприйнявши все те, український поет зрощує свою, неповторну за ароматом і колоритом квітку, що тільки віддалено нагадує наявні першовірки.

Система ідейно – естетичних цінностей Шевченка є, по суті, незмінною, сталою, вона не пересточується, не змінюється в головному, а лише видозмінюється, поглиблюється, уточнюється, готично наростає, вивисчується вверх, забезпечуючи цілісність поетичного світу, наскрізність його романтизму, який в окремих творах співіснує з елементами інших напрямів. Так само незмінними в основі своїй є складові опонентських настроїв поета стосовно окремих рис європейського романтизму. Поет не сприймає світової туги, бо його душа переповнена національною. Він дистанціюється від універсального песимізму, скорботного титанізму й крайнього індивідуалізму, шовінізму й космополітизму. Він не приймає містики й екзотики, декоративної живописності: Йому чужа кратна "блакитної троянди", створена романтичною уявою для душ високих і поетичних, вивисчених над юркою своїми ідеальними поривами, що часто зависають між небом і землею. "Найголовніша прикмета Шевченкового романтизму", – як точно визначив Є. Маланюк, – полягає в тому, що романтизм той ніколи не мав абстрактного ("Світового", як у Байрона чи "міжпланетного", як у Лермонтова) характеру романтизму канонічного...

Романтизм його завжди проектується на реальну Україну, він має сталий контакт із дійсністю, з краєвидом, з історією, з долею народу "З, тото має соціальне підгрунття.

Чітка система критеріїв, ідейно – художніх вартостей спричинила відпорність поста навіть відносно тих постатей, що мали значення символів в системі європейського романтизму, і водночас засвідчила наявність потужного джерела, що формувало романтичний тип його світосприйняття і світовідображення. Духовно – психологічний опір виявляв український поет до інолітературного романтичного матеріалу байронівського зразка. При всій ворожості до деспотизму, культивуванні духу свободи і загальнолюдських ідеалів "буряний" Байрон залишився для Шевченка духовного чужим: космополітизму, крайнього індивідуалізму і безнадійного песимізму він не сприймав.

Виразну відпорність демонстрував Шевченко і відносно Пушкіна. Відомі навіть різкі висловлювання на його адресу, що обумовлювались неприйняттям його великодержав – низької шовіністичної постави, ідеї монархізму і "собирательства". Саме тому Пушкінському "Трепещи, Кавказ, Ермолов едет" Шевченко протиставляє своїй інтимно – зболени рядки: "Борітеся – потереше, Вам Бог помагає!". З усіх представників сучасного йому літературного процесу найбільш суголосними за своєю духовною організацією були для поета Гоголь і Лермонтов, перед якими він благоговів, яких обожнював.

У цілому російський романтизм не був для Шевченка джерелом настроїв, ідей, образів, бо, як відомо, не мав питомого, органічно російського ґрунту. "Панрусист" М. Драгоманов, схилиючись перед російською літературою, рівнем її ідей, все ж визнавав, що вона "найменьш узько національна, найбільш космополітична з усіх слов'янських"⁴. Російський романтизм – це романтизм форми, настрою, пориву, а не змісту, бо зміст був запозиченим або ж жевдоромантичним. Так що всі ті студії "марксово-ленінського" літературознавства про цілковиту залежність українського романтизму від баладної традиції Жуковського чи поем Пушкіна й Лермонтова у професійному плані є неспроможними. Як відомо, саме український матеріал – і фольклорний, й історичний живив російський романтизм, обумовивши так звану "українську школу" в ньому. "Люди мусили запозичатися і брати готові, західноєвропейські первовзори, шукати готових уже узагальнень, щоб виявити себе, висказати те, що їх мучило і клало на їх лицях печать страждання", – писав про сутність російського романтизму М. Євшан. Щодо "європейських первовзорів", хто за слушним спостереженням іншого дослідника, мюнхенського професора Ю. Бойка, "у лабіринтах світової літератури Шевченко ходив як майстер, що вдосконалює себе, що свідомими й інтуїтивними зусиллями свого творчого генія формує свій стиль". Ця думка є справедливою і стосовно найбільш суюлосного Шевченкові польського романтизму, бо, попри всі контурні подібності і навіть текстуальні збіги, скажімо, з поемою Міцкевича "Дзяди", він мав свою поетичну концепцію дійсності. Подібності ж пояснюються контекстом епохи, загальноєвропейською романтичною літературною традицією, а тому "міряти" Шевченка міркою Байрона, Міцкевича чи Пушкіна не варто. Він не вкладається у канонічну форму, схему, модель, він до певної міри сам є моделлю.

Геній завжди має національне коріння, його появу животворить потужне національне джерело. І будь-яке явище приживлюється тільки тоді, коли є органічним за своєю суттю для того середовища і ґрунту. Національна сутність Шевченка романтика явила світовій літературі такий тип національного романтизму, аналога якому у європейському контексті немає. Отже, теми на зразок "Шевченко і..." будуть продуктивними тільки тоді, коли в них ітиметься не про впливологію (а,

як правило, більшість досліджень на цю тему саме й грішила вишукуванням впливів на Шевченка), а про відмінення одного явища іншим. Епоха з її настроями, загальною атмосферою давала імпульс думкам, образам, мотивам, стимулювала творчий пошук, демонструючи форму найбільш пластичного його вияву, проте не вона визначала основну сутність Т. Шевченка. А тому важко заперечити "європейцю" М. Драгоманову, який ще наприкінці минулого століття намагався переконати в тому, що Шевченко як поет зростив себе сам, що свої поетичні перли "він дав нам сам од себе, більше наперекір своїй школі й своїм письменним землякам, як дякуючи їм".⁷

Останні слова вченого проливають правдиве світло і на роль української літературної праці зокрема творчості українських поетів-баладників, у становленні Шевченка поета з чим він був знайомий хоче б через альманах "Ластівка", який поет разом з Є. Гребінкою готував для друку. Проте українські романтики були неспівмірні Шевченку за рівнем таланту, ідей, за силою й глибиною пристрасті, а тому аналогії не зразок "Реве та стогне Дніпр широкий... " й "Ватагами ходили хмари... І Певол стогнав і клекотав", що їх часто й рясно цитують дослідники, також мало що з„ясовують, бо таких паралелей може бути чимало й різних. Як з-поміж європейських, так і з-посеред українських романтиків Шевченко вирізняється могутнім гуманним почуттям, глибинним демократичним і соціальним змістом, недосяжною силою емоційної напруги, всепрймаючого ліризму, пафосом натетично-ораторських інтонацій, оригінальною системою символів, а головне – національною сутністю змісту і форми. Щоб зрозуміти появу Шевченка, досягнути ті потужні "Золоті ключі", що животворили його слово, треба не стільки осмислювати епоху, скільки "робітню його духа", бо саме вона пояснює його індивідуальність.

Певне світло на появу Шевченка – романтика проливає те, як входили в літературу українські поети – баладники, представники харківської романтичної школи, почавши із переспіву європейських зразків "женским малороссийским способом обьяснения" і застосовуючи тим органічність романтизму не українському ґрунті. Але найяскравіше світло на "робітню" творчого духа, психологією творчості надає від того, як постали в літературі "Вечори на хуторі..." М. Гоголя, Шевченкового "великого друга", чий поетичний світогляд був так само сформований поетично-творчим світосприйняттям українців, українським духом, явленим в історії, релігії, культурі, поетичній творчості, емоції й моралі народної душі. Гоголь – це "праотець Шевченка", як ствержував Драгоманов. Він лише сколихнув у душі те, що було передано їм обом по генетичному коду, що йшло від дум, пісень, героїки козацької вольності, козацького міфа, ідеї та поетичної пристрасті "Слова о полку...", літописів, "Історії русів" тощо. Все це, синтезуючись, привнесло в російську літературу світовідчужання світовираження українця, "новизну

вислову" (О. Сомов), "абсолютно новий, небувалий світ мистецтва" (В. Белінський).

За своєю внутрішню, морально-психологічною суттю М. Гоголь протистояв Петербургу, а тому його душа тяглася від холодної Неви до "чудного" Дніпра як символу і поетичної, і лицарської України. "Українські" повісті Гоголя – це романтичне протиставлення бажаного реальному, буденності й високого поклику душі до краси, до світла, це романтичний світ світосприйняття-сприйняття світу серцем, душею.

Романтик Шевченко так само почав із бажаного, із життя серця, вже в перших рядках подавши символічну картину крайобразу рідної землі. Не подієве (Петербург), а внутрішнє (національний світ) – джерело його поетичних дум. Його душа так само чинить духовно-психологічний опір "городу на багнищі" як символу зловісного чужого світу. Проте у Шевченка свої причини неприйняття емпіричної дійсності, конфлікту із нею: соціальні, і моральні, і психологічні, і національні. Такої джерельної бази для спротиву і неприйняття не мав жоден із Європейських романтиків, саме тому нікого із них і не явив такої сили протесту, такої шкали емоційної напруги, ліричної пристрасті, такого пафосу ненависті й водночас любові. Як і Гоголь, Шевченко "дивиться на людей душею", а тому йому "пекло... на сім світі", "серце плаче, ридає, кричить, Мов дитя голодне". Тільки криком, плачем, стогоном можна було розбудити мертві рабські душі – пебезпідставно П. Куліш зауважив, що Шевченкове слово поділило українське суспільство "не живих і мертвих".

На жаль можливості жанру статті не дозволяють висвітлити проблему глибоко і повно. Тому, підсумовуючи, скажу: генезу Шевченкового романтизму не можна виводити по одній якійсь лінії, вона передбачає синтез багатьох чинників, найважливішим з-поміж яких є чинник національний – і світоглядний, і психологічно – естетичний (національна ідея, емоція, ідеал), що у неповторній художній формі представив рівень європейських ідей та загальнолюдських цінностей. Тому – то неспроставним і донині залишається твердження С. Смалья-Стоцького про те, що адекватне прочитання Т. Шевченка можливе лише за національного підходу до національного генія.

1. *Маланюк Є.* Ранній Шевченко // Маланюк Є. Книга спосережень. – К., 1995, с. 31;
2. *Білецький О.* Шевченко і світова література "Пам" яті Т. Г. Шевченка": зб. Статей. – К., 1939, с. 212; 3. *Маланюк Є.* Ранній Шевченко. Там само, с. 34; 4. *Драгоманов М.* Література російська, великоруська, українська і галицька // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: 42-х т. – К., 1970, т. 1, с. 135; 5. *Євшан М.* Тарас Шевченко. – К., 1911, с. 23; 6. *Бойко Ю.* Творчість Тараса Шевченка на тлі західноєвропейської літератури. – Мюнхен, 1956, с. 45; *Драгоманов М.* Шевченко, українофілі і соціалізм. Драгоманов М. Вибране. – К., 1991, с. 358.